

140 ANYS de la

BATALLA DE CAMORRA

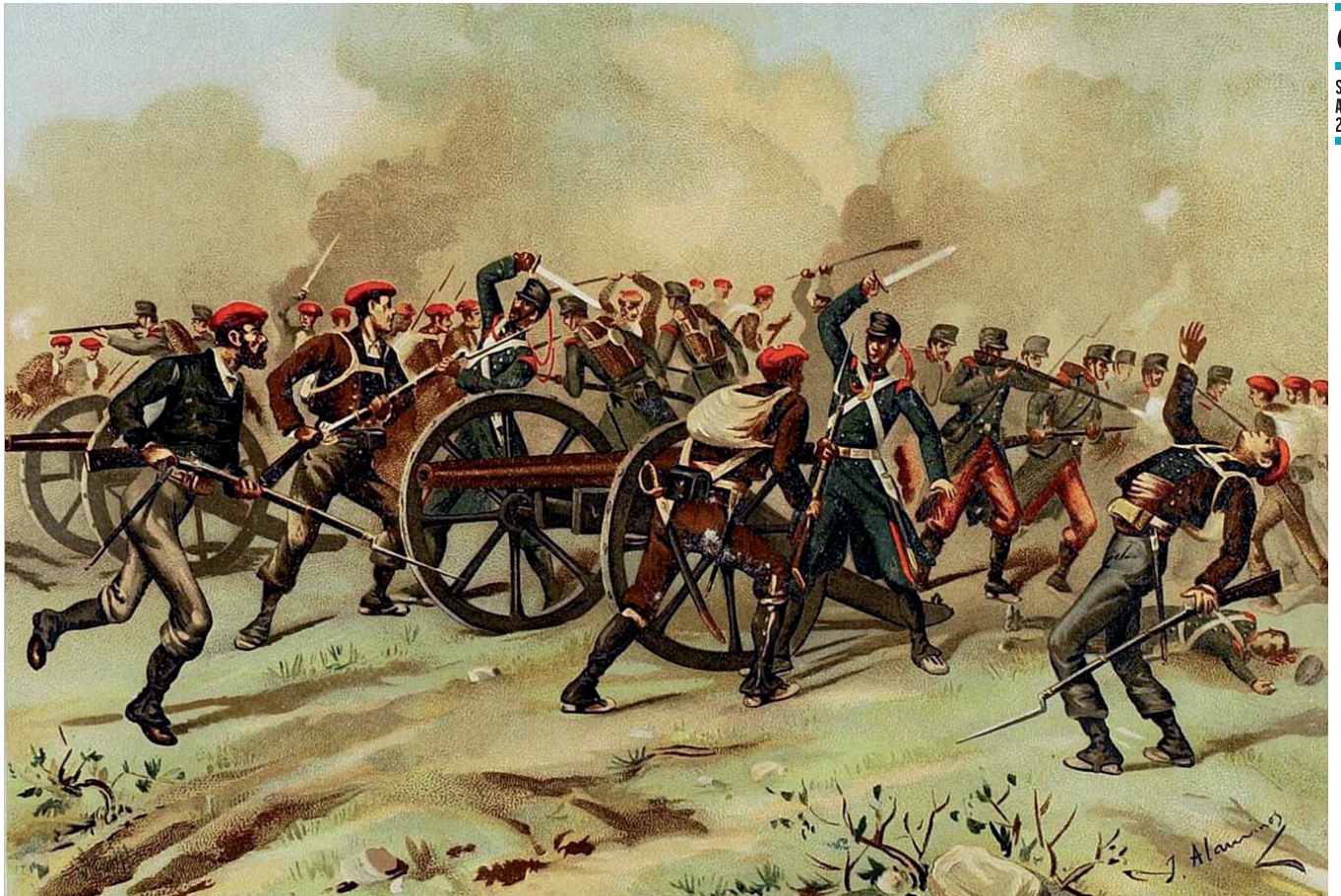
"*Imposible describir el cuadro de horrores que se presentó á la vista de nuestros ambulantes; cadáveres por todas partes, gemidos de dolor de los moribundos y voces lastimeras que demandaban socorro con acentos desgarradores*". Tal era la descripció que feu la Creu Roja d'Alcoi quan va aplegar després de la batalla de Camorra, de la que enguany s'acompleix el 140 aniversari. Fem una ullada al que fou la lluita fratricida que va tindre lloc a Bocairent.

El context de la Tercera Guerra Carlista

La Tercera Guerra Carlista (1872-1876) s'emmarca dins d'un període convuls en la història d'Espanya. La Revolució de 1868, anomenada "la Gloriosa", havia acabat amb el regnat d'Isabel II i s'havia produït l'aplegada al govern provisional dels generals Serrano i Prim. L'elaboració de la constitució de 1869 contemplava com a règim polític la monarquia parlamentària, pel que va començar una cerca a les monarquies europees per trobar candidat, i l'elegit fou Amadeu de Savoia, fill del rei d'Itàlia, proclamat rei el 2 de gener de 1871 amb el nom d'Amadeu I en un context polític i social alterat.

Aleshores el carlisme estava liderat per Carles Maria de Borbó i d'Àustria-Este, més conegut per Carles VII. Al juliol de 1868, Carles VII havia celebrat una junta en Londres amb les principals figures del carlisme per relançar el moviment aprofitant la crisi del règim isabelí. El pretendent estava sincerament convençut de les seues possibilitats de triomf quan arribés l'alçament. A l'abril de 1870 es reuniren a Vevey (Suïssa) els notables carlistes, creant una junta central del partit que actuava legalment a Espanya, la Comunió Catòlico-Monàrquica, amb juntes locals en els ajuntaments on el carlisme tenia implantació. També es va organitzar una xarxa de casinos i centres carlistes per promoure l'ideari carlista, estratègia que tingué èxit, perquè a les eleccions de març de 1871 el carlisme va aconseguir 51 diputats en el Congrés dels Diputats. A Bocairent, en les eleccions provincials de febrer d'eixe any, el candidat més votat fou el carliste Martin Belda amb 400 vots davant dels 178 del republicà Rafael Comas i els 27 de l'unionista José Irazzo. Però en el districte, format a més de Bocairent per Aiello de Malferit, la Font de la Figuera i Agullent, el més votat fou el partit republicà, guanyador per tan sols 8 vots de diferència (784 vots pels republicans, 776 pels carlistes i 138 pels unionistes).

Si al 1871 s'havien succeït les crisis governamentals, al 1872 la insistència d'eixes mateixes crisis va redundar en un progressiu deteriorament de la vida política i parlamentària. Un desequilibri polític d'efectes nefastos per a la monarquia d'Amadeu I. Tal com ho expressava un conseller del pretendent Carles: "*Solo las armas son en nuestro país efectivas. Un rey extranjero [refiriéndose a Amadeo I] solo puede serlo a tiros; la República se crearía a tiros y Carlos VII solo puede venir a tiros*". Finalment, en el context d'una possible abdicació d'Amadeu I, a l'abril de 1872 Carles VII escriu des de Ginebra a Díaz de Rada, cap de les forces carlistes a la frontera: "*Ordeno y mando que el 21 del corriente se haga el alzamiento en toda España al grito de ¡Abajo el extranjero! ¡Viva España!*". Eixe 21 d'abril Díaz de Rada creuava la frontera francesa i entrava per Vera de Bidasoa. Començava la Tercera Guerra Carlista. En tan sols 4 anys les tropes de Carles VII s'enfrontaren als adeptes d'Amadeu I, de la I República i d'Alfons XII, prova inequívoca de la canviant morfologia política de l'Espanya de l'època i les seues dificultats per consolidar una forma de govern i estructurar territorialment l'Estat.

Durant l'any 1872 començaren a formar-se partides carlistes per tot l'Estat, i a la zona d'Aragó i València ja sonaven els noms de Cucala, Santés, Marco de Bello i d'altres. Tant es així que el 21 de desembre publica "El Imparcial": "Anteayer tarde, y al frente de unos 100 hombres entró el cabecilla Plaza en Bocairente y se apoderó de todas las caballerías que existían en el pueblo. Además publicó un bando disponiendo que todo el que tuviese armas, largas ó cortas, se las entregase, bajo pena de 250 pesetas. La partida hizo noche en el pueblo".

El convuls 1873

El 10 de febrer de 1873 Amadeu I renunciava al tron d'Espanya i al dia següent es proclamava la Primera República. Però la tranquil·litat estava lluny d'aplegar, com ho demostrarien els fets al llarg de l'any: continuació de la guerra carlista i de la de Cuba, insurreccions cantonals, bandolerisme,...

Eixe mateix mes de febrer el "Diario de Córdoba" publica a l'edició del dia 28: "Un colega valenciano dice lo siguiente: Tenemos en la provincia nuevas partidas carlistas, que responden sin duda al propósito de promover un general alzamiento en toda España. Decíase ayer que en Bocairente habia entrado una facción, dirigiéndose después hacia la Olleria". L'ambient continuava crispat a tota Espanya, i en el mes de juliol a Alcoi es produïa l'anomenada revolució del petroli, de caràcter internacionalista, saldada amb quasi una vintena de morts, entre d'ells l'alcalde Albors. El 3 d'agost "El

Imparcial" recull que "Las avanzadas de los cabecillas carlistas Rico y Roche se encontraban ayer en Alcorisa (Teruel). De Bocairente y Fuente Higuera (Valencia), han salido los voluntarios á atacar á aquellas facciones". A més publica que els voluntaris alcoians havien obligat als 500 carlistes que assetjaven Ontinyent a alçar el cercol. A principis de setembre la facció de Roche i Rico havia penetrat en terme d'Ontinyent, fent-los front els voluntaris ontinyentins alhora que avisaven als de Bocairent i Font de la Figuera.

Mentrestant, la figura de José Santés començava a fer-se rellevant. El 24 d'agost, el mateix dia que tropes carlistes conquerien Estella (Navarra), considerada la capital de l'Estat carlista, Santés entrava en campanya en el centre i prompte conqueria Xàtiva i Oriola. A principis de setembre la facció Santés campejava per la Foia de Bunyol i eren acollits a Xelva, on cremaren el registre civil, trencaren la lapida de la constitució, cobraren un trimestre de la contribució i aconseguiren 2.300 racions de pa, algunes d'ordi, espartenyas i peces de tela per fer morrals, bruses i boines. A l'octubre Santés conqueria Cuenca. Així ho escriu el propi Carles VII: "La entrada en Cuenca de las tropas de Marco de Bello y de José Santés, 16 octubre 1873, es el hecho más destacado de ese período. El ataque a Cuenca fue comunicado a la capitania general en estos términos: El día 16 a las cinco de la mañana fue atacada la población de Cuenca por la facción de Santés compuesta por 2.500 infantes y 100 caballos [...] llevándose 457 fusiles, 54 carabinas, 45.000 cartuchos, 39.000

capuchas o pistones, 454 bayonetes, 200 porta fusiles, 100 cananas, 140 morrales y 127 carteras, todo ello perteneciente al material que el gobierno había enviado a Cuenca para armar a los voluntarios de la República". A més afegeix: "Mientras todo esto ocurría en Valencia y Cuenca, en Aragón el capitán general de Valencia pidió que se fuera en auxilio de la ciudad de Morella. Hacia allí se dirigió el general liberal Valeriano Weyler. Las tropas gubernamentales y carlistas combatieron en Arés del Mestre. El 26 de octubre de 1873 Weyler levantó el sitio de Morella".

Els moviments previs a la batalla

Xelva s'havia convertit en la caserna general de Santés, i a ella aplegaven els nombrosos botins aconseguits per la facció en les seues correries per La Manxa, amb mes d'un centenar de carregues diàries de blat, suficient per sostenir els reclutes i demés forces que portava Santés. El 13 de desembre el capità general de Valencia, Romualdo Palacios, avançava cap a Xelva, i assabentat Santés l'abandonava. El dia 15 ja es dirigia cap a la ribera del Xúquer per proporcionar-se nous recursos. Passant per Alberic, va aplegar a la vall de Carcer i va pernoctar al dia següent a Énguera, on es va fer amb cinquanta mil reals i una bona quantitat de panyo per fer peces d'abric. També en altres poblacions havien fet requisos, com a Algemesí, on van aconseguir un total de 150 homes. Va reunir les forces a Énguera amb el propòsit d'entrar a Xàtiva el dia 18, però com que a aquesta ciutat havia aplegat el brigadier Weyler al front de l'exèrcit republicà, va decidir pernoctar a Moixent, marxant al dia següent a l'Olleria a través de Vallada i Aiolo de Malferit. Finalment, a les 4 del matí del dia 20 va emprendre camí des d'Albaida cap a Ontinyent, on va començar a recaptar tributs, tal com publicava el 22 de desembre "El Imparcial": "En Onteniente puso presos el cabecilla Santés á varios primeros contribuyentes y no les dió libertad hasta que le entregaron el importe de un trimestre de contribución". A més es van afegir a les seues files uns 200 homes d'Ontinyent i dels voltants.

Al mateix temps, la brigada Weyler, en assabentar-se el dia 20 de la direcció que portava Santés, va contramarxar des de Moixent per l'Alcudia i Canals cap a l'Olleria. Eixe mateix dia aplegava el general Palacios amb la seua columna a Xàtiva. El diari liberal "El Constitucional" publica el 24 de desembre: "La brigada Weyler, dice nuestro colega Las Provincias de Valencia ocupándose de este particular, compuesta de los batallones de Albuera, Soria, Cuenca, regimiento de Aragón, caballería de Villaviciosa, una batería de montaña, una compañía de Guardia Civil de Castellón y tres compañías de voluntarios, hizo el jueves una buena marcha desde Carlet a Játiva, y el viernes marchó a Canals, donde suponemos pernoctaría, dispuesta a caer sobre la facción, ó a cortarle el paso si intenta retroceder. Como

se ve era bastante difícil la situación de Santés, puesto que situado Weyler en Canals, no podía volver a buscar el paso del Júcar, y le debía ser difícil ganar los montes de Enguera. Por eso no sería extraño que tomando la dirección de esta provincia pasase por Bocairent".

La batalla dels Pinars del Racó

En fosquejar el dissabte 20 de desembre aplegava Santés a Bocairent amb una tropa formada per uns 6.000 homes (algunes fonts parlen de 5.000 i d'altres puguen fins als 9.000 combatents) i entre 400 i 500 cavalls, pernoctant en el poble, al qual va exigir 20.000 reals. Assabentat Weyler, també va posar direcció cap a Bocairent flanquejat per companyies de voluntaris de Sales i de les valls de Sagunt. A la una del migdia del dia 21, un vigia apostat pels carlistes en el campanar donava la veu d'alarma. A mitja hora de Bocairent Weyler va tindre notícies de que els carlistes encara estaven en la població i va decidir prendre posicions en "[...] las alturas que dominan su derecha y de la ermita" (Sant Crist), creient que per les condicions del poble tractarien d'esperar-los i defensar-se. Des de les altures de Masarra havia realitzat un parell de disparades de granada que caigueren a les heretats de La Derrota i Els Vilars, mentre les últimes tropes carlistes encara estaven en la Canaleta. Amb el pensament de que quedaven carlistes al poble, Weyler (desobeint les ordres del capità general de València, que li ordenava no eixir de la província ni entaular lluita si no era en condicions avantatjoses) va ordenar que els cornetes tocaren pas d'atac i les forces d'avantguarda atacaren el poble. Però els tradicionalistes havien pres el camí de Banyeres, evacuant la vila, on a les tres i quart entraven Weyler i la seua tropa, formada per uns 2.800 homes i 4 peces d'artilleria. Les companyies de movilitzats de Sales i la Sènia, que anaven en avançada, aplegaren pel camí de Banyeres a un quart d'hora de Bocairent. Aleshores va sonar la veu de "Alto" per reunir la columna.

Després d'un breu descans, les tropes de Weyler començaren la persecució de les de Santés, col·locant la cavalleria en la avantguarda per si era possible picarli la reraguarda i carregar. Les tropes carlistes havien pres posicions en els pinars del Racó, i prompte va començar la lluita. Com trobem a l'informe que el propi Weyler va enviar el 22 de desembre al capità general de València, "A las cuatro y cuarto me hallé á su vista, y el batallón de Cuenca, que flanqueaba por el costado derecho, rompió el fuego al tratar de posesionarse de uno de los pinares". Amb la cavalleria ja replegada, Weyler va disposar que el batalló de Soria, a les ordres del coronel Otal i en columna tancada, i precedida de dos companyies de guerrilla, atacara el pinar. La resta de la brigada va quedar formada en columnes en el camí i pla que s'estenia entre aquest i el pinar, amb les peces d'artilleria disposades de dos en dos en els intervals dels batallons, disparant més de 80 granades, la qual cosa

va fer que els carlistes es retiraren cap als cims. Una vegada conquerits els pinars pels batallons de Soria i Conca, "[...] el enemigo trató de correrse a su derecha, tal vez para posesionarse del pueblo, vista la proximidad de la noche, por lo cual me vi precisado á disponer que tres compañías de Albuera se posesionasen de una casa situada á la derecha y entre los pinares y el pueblo, lo cual verificaron á la bayoneta" al temps que tres companyies del batalló Aragó ocupaven les altures del Sant Crist.

Mentre les companyies d'Albuera prenen La Frontera, Weyler, des de la seua posició d'observació a la masia del Jaquero, va disposar un atac general a la baioneta, protegits pel foc d'artilleria. El resultat final fou favorable a les tropes liberals, penetrant fins les heretats del Micalás i la Casa del Sant quan ja queia la nit, moment en que Weyler es va retirar a Bocairent, "[...] no habiendo por esta causa reconocido el campo de combate y siéndome imposible calcular con exactitud las pérdidas del enemigo. Las más consistieron en cuatro muertos y nueve heridos". Finalment afegia a la seua carta la destacada actuació del coronel Otal amb el batalló de Soria i la del capità Enrique Bollo amb el batalló de Conca. Les pèrdues, segons publicaria en una extensa crònica "El Bien Público" de Maó, el primer dia de 1874, eren les següents: per a la brigada Weyler rebaixava les xifres donades pel mateix brigadier en comptabilitzar "[...] un muerto perteneciente a la compañía de movilizados de los valles de Sagunto, y cuatro heridos; respecto á las de los carlistas, uno de los prisioneros que se les hicieron decía que tenían 72 bajas, entre las que figura el cabecilla Aznar, procedente de las disueltas facciones de Alicante. Añadía también este prisionero que algunas de sus bajas habían sido hechas

por el fuego de los carlistas, que estaban muy mal colocados en la ladera del monte". Els carlistes dormiren al voltant de grans fogueres en l'Alt de la Creu, encara que sense abandonar del tot les posicions als pinars del Racó.

Com reconeix Weyler a les seues memòries, eixa nit rep l'ordre del capità general de València "[...] de cesar en la persecución de Santés y marchar a Játiva para cubrir la línea férrea", corroborant l'ordre que tenia de no eixir de la província. Weyler va reunir el seus coronels, "[...] les mostré las órdenes recibidas, examinamos la situación y les pedí parecer. Todos expresaron su contrariedad y unánimemente convinieron en no cumplimentar las órdenes del general Palacios. Transcurrió la noche, tranquila para mis tropas, pero no para mi; dudaba en tomar una decisión, porque la junta de coroneles solo tenía para mi carácter informativo o de asesoramiento".

La batalla de Camorra

A l'alba del dilluns 22 de desembre "[...] no teniendo noticias de la facción, subí á la torre de Bocairente, y por medio del anteojo pude divisar al enemigo que desfílaba por la sierra á una legua, y que parece tomaba la dirección de Bañeras para meterse en la provincia de Alicante". Aleshores es va plantejar impedir la marxa dels carlistes, la qual cosa suposava demorar la tornada a Xàtiva, entrar probablement en la província d'Alacant i lluitar contra forces superiors en nombre de combatents. Procedir seguint els dictats del propi esperit i honor el posava "[...] en el trance de desobedecer las órdenes. Mi vacilación debía ser brevísima, los minutos eran preciosos. Bajé de la torre y ordené a mi cornetín que tocase generala y redoblado: la suerte estaba echada. [...] Tanto los jefes como yo, salimos a pie para evitar la espera que supondría ensillar nuestros caballos".

Immediatament Weyler, amb l'objectiu d'abastar-los, va eixir amb els batallons d'Albuera, Aragó i Soria, les quatre peces de muntanya i l'esquadró de Villaviciosa, deixant en Bocairent al coronel Otal per que carregara els bagatges i de pas protegira la població en cas de que els carlistes l'atacaren. Weyler es va dirigir cap al Sant Crist "[...] y desde allí, por las lomas de las cumbres inmediatas, traté de caer sobre el flanco enemigo. Apercibióse de mi movimiento y coronó enseguida las alturas de Camorra con fuerzas muy superiores, situando fuerza en varias casas". Aleshores Weyler, amb el batalló d'Albuera en avantguarda, i precedit aquest per tres companyies de guerrilla, va cobrir el seu costat dret amb tres companyies de voluntaris i va continuar la marxa cap a l'enemic fins que el va tindre a distancia de tir. Al centre quedava el batalló de Soria amb dos canons, i a l'esquerra tres companyies del batalló Aragó i dos de voluntaris. L'altre par de canons quedava en la reraguarda amb cinc companyies d'Aragó i l'esquadró de cavalleria de Villaviciosa.

Escriu Weyler al capità general de València el 23 de desembre: "*Roto el fuego por las guerrillas de ambas partes y cargadas á las bayonetas las del enemigo, pudo avanzar el batallón de Albuera á tomar una nueva posición, al mismo tiempo que Soria con dos piezas ocupaba otra*". La clau estava en ocupar l'altiplà més elevat (el pla de l'Àguila) per descobrir perfectament els moviments i la posició dels carlistes, situats al pla de Ponce; part de les seues forces les suposava Weyler ocultes a l'altra banda. Dos companyies de voluntaris i dos de l'exèrcit van apoderar-se a la baioneta d'una de les cases en el pla de Pucés. Aleshores Weyler va disposar l'avançada del costat dret i que així Albuera prenguera possessió de l'altiplà, la qual cosa va aconseguir comandada pel coronel Sáez Izquierdo.

Però prompte quatre batallons carlistes amb uns 2.500 homes en total, els van carregar, obligant a replegar-se a les guerrilles, curtes de municions, i també a part del batalló d'Albuera. El tinent coronel de Soria, Fernández Rada, amb el seu batalló va inclinar-se cap a la dreta per protegir a Albuera, col·locant dos peces de muntanya custodiades per trenta guàrdies civils en la seua direcció, però sols tingueren temps de llançar les seues bales i de carregar precipitadament pots de metralla. Res d'açò fou suficient per detenir la càrrega carlista i "[...] se trabó un encarnizado combate confundiendo con el enemigo, el cual, con fuerzas muy superiores, intentó apoderarse de las dos piezas expresadas". La lluita aleshores fou brutal i "[...] hasta el escobillon de los cañones sirvió de arma, luchándose á la bayoneta, á culatazos, de todos modos, para evitar que un enjambre de enemigos se llevara los cañones. Agarrados á ellos, y al arrastre, pues los mulos estaban en retaguardia" els carlistes s'apoderaren dels canons, encara que no van poder utilitzar-los.

La situació era límit per a les forces de Weyler, "[...] pero en aquel crítico momento llegaba el bravo y entendido coronel Otal con el batallón de Cuenca, y cargó inmediatamente con la mayor decisión por la izquierda para caer sobre el flanco del enemigo; también dispuse que ocho compañías de Aragón, en columna cerrada, con su valiente coronel Morales, cargase sobre el punto donde encarnizadamente sostenian combate fuerzas de Soria y Albuera; finalmente, con el auxilio del coronel de Villaviciosa y un escuadrón de este cuerpo pude replegar parte de la fuerza de Soria y Albuera, y formar con ella una nueva reserva". El batalló d'Aragó va carregar amb tal decisió que va aconseguir recuperar els canons, i les tropes carlistes, al vore atacar per un costat i pel front, es dispersaren i fugiren, deixant el terreny sembrat de cadàvers, la major part per efectes de la baioneta, el que dóna una idea dels enfrontaments cos a cos que s'havien produït. A més, alguns dels membres movilitzats dels batallons d'Albuera i Soria que en un primer moment havien fugit, "[...] rehechos después y situados al pié de una cortadura impidieron la fuga de los carlistas por aquel lado, causándoles muchas bajas". Encara que alguns dels que van tornar, una vegada finalitzat el combat van desertar: "[...] quinto hubo que no paró de correr durante veinte y cuatro horas, y algunos de ellos (en particular los pertenecientes á los pueblos costaneros de la provincia de Alicante) buscaron un refugio que les evitara empuñar fusil en el Africa francesa".

Eren les dotze del matí i les forces republicanes quedaven propietàries del terreny. De la lluita quedaren nombrosos fets que proven l'acarnissament i el valor dels combatents, com per exemple, "[...] la disciplina y arrojo de las fuerzas de Aragón, que como un solo hombre, entusiasmadas por las palabras de sus jefes, avanzaron á la bayoneta, recobrando las piezas. [...] Entre los carlistas, un grupo de gente dura, hombres muchos de ellos de la pasada guerra, fanatizados por una vida de esperanzas, fué el que con tenaz empeño se arrojó sobre los cañones, muriendo muchos de los que lo componían, y tanto afan tenian por arrancar la presa, que mas tarde recogiose entre muchísimos otros el cadáver de un oficial carlista al que ni la muerte habia hecho soltar de las crispadas manos dos granadas de que se habia apoderado". O com rememorava molts anys després el periòdic "La Libertad" (24-8-1901) parlant dels carlistes: "*Las montañas que á Bocairente dominan conmoviéronse ante la gigantesca lucha emprendida por unos voluntarios sin direccion y sin armas, y en la que llegaron á sentarse sobre los cañones de sus enemigos y á ponerles la boina*".

Per últim, així definia "El Bien Público" (1-1-1874) l'actuació de Santés: "*Mientras tenia lugar aquel duro combate, Santes con las compañías privilegiadas y el requeté, presenciaba la acción desde una altura lejana,*

donde su música tocaba un paso de ataque, y ni al ver fugitiva á su gente intentó darle auxilio, retirándose inmediatamente sin esperar á las tropas".

Començava per a Weyler la tasca de reconèixer el camp de batalla: "Reconocido el campo, donde permanecí desde las doce, en qué esta tuvo lugar, hasta las cuatro de la tarde, se encontraron ciento cuarenta y nueve muertos del enemigo, y más de doscientos heridos, de los que se recogieron muchos; pero, según noticias posteriores, sus bajas ascienden a más de quinientas. Se cogieron también más de doscientos armamentos, prisioneros, una carga de municiones, botiquines, cajas de amputación, banderines, un porta-bandera, libros de órdenes, sables, espadas y otra porción de efectos". Continuava la seua carta repassant el nombre dels contendents, comptabilitzant 6.000 homes en les forces de Santés i 2.800 en les seues, dels quals van entrar en combat 2.600. A més afegia que Santés havia abandonat la zona a marxes forçades amb sols uns 3.000 homes, al temps que es lamentava de no haver disposat de mil homes més per carregar amb la cavalleria al dispersar-se l'enemic i acabar per sempre amb la facció Santés. Finalment feia recompte de les seues baixes: "Mis pérdidas han consistido en veinte y nueve muertos, un jefe, siete oficiales y ciento quince individuos de tropa heridos y veinte y seis contusos".

A més, Weyler confessa a les seues memòries que "[...] en el momento más crítico de aquella acción, pensé quitarme la vida. Fueron tantas y tan encontradas las emociones que embargaron mi espíritu en aquel día, que cuando a las cuatro de la tarde pude desayunar un poco de pan y chorizo, no lograba deglutirlo. Aquella noche dormí en Bocairente más tranquilo y satisfecho que la noche anterior, y a la mañana siguiente, en cumplimiento de la última orden recibida, partimos en dirección a Játiva".

El recompte de baixes

Com a mostra del que fou la trista tasca de recollir morts i ferits oferim el testimoni que aporta "El Bien Público" l'1 de gener de 1874: "Para probar las horrosas consecuencias de aquella breve lucha solo citaremos un hecho; practicando aquella misma tarde un reconocimiento algunos movilizados de Castellón, llegaron á una pobre casa de campo que creyeron abandonada, pues se hallaban cerradas puertas y ventanas, y nadie abrió á los golpes con que llamaron. Ya iban á seguir su marcha, cuando uno de los voluntarios creyó oír un lamento dentro de la casa, y descerrajada la puerta, encontraron quince cadáveres, veintidos heridos y encerrado en un cuarto un sargento que habian hecho prisionero, y que recibió con los brazos abierto á los voluntarios".

Acabada la batalla, fou el torn dels bocairentins, que acudiren en massa buscant ferits als qui ajudar. Es van instal·lar tres hospitals de sang: en l'ermita del Sant Crist, en l'Hospital de la Vila i en la Casa del Pòsit, recollint-se roba, aliments i medicaments, a més de reunir vora 300 llits.

També va acudir promptament a l'ajuda la Creu Roja d'Alcoi, creada feia poc mes de dos mesos (el 2 d'octubre de 1873). El periòdic "La Discusión", en un article del 8 de desembre de 1907, recordava l'actuació de la Creu Roja alcoiana després de la batalla: *"Recibida en nuestra población al anochecer la desagradable noticia de la hecatombe, inmediatamente se organizó en Alcoy una ambulancia, que en unos malos carros y llevando consigo material sanitario, se trasladó a Bañeras, prosiguiendo el viaje á pié hasta Bocairente. Imposible describir el cuadro de horrores que se presentó á la vista de nuestros ambulantes; cadáveres por todas partes, gemidos de dolor de los moribundos y voces lastimeras que demandaban socorro con acentos desgarradores"*. Abans inclús d'arribar al camp de batalla, els comissionats alcoians ja estaven curant ferits que es trobaven a les finques dels voltants. A més portaven la corresponent facultat per autoritzar testaments dels combatents ferits o malalts. Així, una vegada en el lloc dels fets *"[...] la citada ambulancia dió sepultura á 60 cadáveres y curó á más de 40 heridos de los 100 que habían quedado en Bocairente"*. Segons Vañó Silvestre, la comissió alcoiana va manifestar al jutge municipal, José María Calabuig, i al secretari, José Lloret Berenguer, que el nombre de cadàvers encontrats era de setanta-set (45 de carlistes i 32 de la tropa), soterrant-se seixanta-dos dels mateixos en una fosa propera al Sant Crist (36 carlistes i 26 de la tropa) i els quinze restants al cementeri (9 carlistes i 6 de la tropa).

Pel que fa al nombre de ferits, la Creu Roja va declarar que n'havia recollit setanta-quatre, encara que altres fonts eleven el nombre a huitanta-cinc, possiblement incloent els ferits en l'encontre del Racó. D'aquests ferits, un total de tretze van morir a Bocairent. Pel que fa a la resta de ferits, les tropes carlistes se'n van emportar molts, i set d'ells moriren abans d'aplegar a Moixent, i diu-hi més en Énguera. D'altres foren traslladats per l'exèrcit republicà a València el dia 23, i una columna comandada pel coronel Cuesta, vinguda ex-professe el dilluns 29, s'emportà la resta a la capital.

Altres poblacions dels voltants també acudiren a la crida d'ajuda. Segons "El Imparcial" del 6 de gener de 1874, de Banyeres es facilitaren 96 camises, molts llençols, embenatges, 400 reals i un bon nombre de gallines. De Beneixama publicava que havien ajudat d'acord amb els seus recursos.

Segons el periodista Navarro Cabanes, copiant un manuscrit de l'època, al moment de soterrar els cadàvers es va comprovar que alguns portaven diners als cinturons. Una vegada registrats tots, es reuniren 36 duros que s'entregaren al capellà del Sant Crist, mossèn Joan, per a dir misses en sufragi de les seues ànimes. Però aquest degué dir les misses pel seu compte, i temps després li va preguntar al senyor que li havia entregat els diners que devia fer amb ells, i aquest li va respondre que fera el que volguera. Mossèn Joan va arreglar el terreny on estaven soterrats, va plantar uns xiprers i va col·locar una creu de fusta.

Els dies posteriors a la batalla

El fet d'armes ocorregut a Bocairent prompte va tindre ressó a la premsa de l'època. En principi, les publicacions feien xicotetes ressenyes en les que es podia comprovar que les dades encara eren confuses. Així, per exemple, el que publicava el periòdic republicà-federal "El Nuevo Municipio" el 23 de desembre: *"Santés, con fuerzas considerables, ha penetrado en nuestra provincia por Bocairente, con ánimo tal vez de levantar el espíritu de sus correligionarios de algunos pueblos, pero lo ha hecho con tan mala fortuna, que apenas ha pisado nuestro territorio, ha tenido que luchar con las tropas que le persiguen. El domingo á las 4 de la tarde debió darle alcance una de las columnas del ejército que se han destinado ha batirle, pues desde Bañeras y en dicha hora se oyó perfectamente un nutrido fuego de fusilería y disparos de cañón, que cesó al cerrar la noche. Como sabemos que próximas al lugar del combate se encuentran otras fuerzas, es de creer que ayer se reproduciría el combate que, indudablemente debe ser desastroso para los carlistas, puesto que no es este lugar á propósito para sus correrías, ni lo que es peor para ellos, que no conocen el terreno que pisan. Esperamos con ánsia noticias del encuentro"*. Però en l'apartat "Última Hora" de la mateixa edició ja amplia la notícia, on afegeix que segons un carlista capturat aquests estaven escassos de municions; que la Creu Roja havia eixit cap a Bocairent en conèixer la notícia de la batalla; ubicava la batalla del diumenge en el Racó de Micalás i la de dilluns en el *"[...] Plá de las Balsas, Ponce y el Santuario"*; a més afegia que un grup de set carlistes fugits havien passat per Biar i un altre grup nombrós estava en terme de Villena. Finalment assenyalava que *"En el punto en que se encuentran los carlistas y con las fuerzas que le rodean, si los alcaldes de los pueblos prestan su eficaz auxilio, puede ser completamente inutilizada la facción Santés"*.

D'altres publicacions posaven directament en dubte que s'haguera produït una lluita. El monàrquic "La Esperanza" publica el dia 23, amb to irònic i referint-se a Weyler: *"[...] Desaloja á los carlistas de los pinares del Rincon, les persigue hasta bien entrada la noche, y, sin embargo,*

icaso extraño en unos enemigos desalojados! no dejan un muerto, ni un herido, toda vez que el brigadier desalojante no ve ninguno, ni puede apreciar ninguna baja de la columna carlista, sobre la que ha logrado dos ó tres victorias en el espacio de tres ó cuatro días". El dia 24 recull que el governador d'Alacant, mitjançant l'alcalde de Villena, informa que els carlistes fugien cap a l'Alorin (prop de Villena) i Fontanars, mentre que l'exèrcit havia eixit cap Agullent, i afegeix que "*[...] según aseveracion de un prisionero carlista, los dispersos fueron muchos, arrojando armas y municiones en un barranco, y marchando estenuados de hambre y fatiga por no poder racionarse en el país, creyéndose muerto el cabecilla Aznar"*, i assenyalava que els carlistes en la seua fugida furtaven en masos.

El dia de Nadal "El Constitucional" publica part d'una carta enviada per un capità de cavalleria present en la lluita als seus familiars, on trobem, referint-se al dia 22, que els carlistes "*[...] esta mañana tomaron sus posiciones con el objeto de esperarnos: nos dirigimos á ellos y se empezó la acción con bastante bravura por las dos partes; pero ganando nosotros terreno"*, encara que prompte les tornes canviaren "*[...] cuando de pronto se presentaron por el alto y las laderas grandes masas de facciosos haciendo un fuego horroroso; tanto, que empezó una compañía de voluntarios á retroceder, y luego casi todas nuestras guerrillas; tanto se envalentonaron ellos que se nos venían encima á escape, y las fuerzas que habían dado la espalda (en su mayor parte quintos) por más que hacíamos no podíamos hacerles volver la cara al enemigo: pero por fin lo hicimos á fuerza de energía"*. Finalment els carlistes "*[...] abandonaron todas las posiciones y marcharon á la carrera por distintas direcciones, de suerte que ha sido una victoria completa"*.

"La Correspondencia de España" és la primera en aportar xifres de baixes. El dia 25 de desembre, referint-se als carlistes diu que "*El enemigo ha dejado sobre el campo 149 muertos y sobre 100 heridos"* (entre els morts el tinent coronel Lloria, del regiment del Cid), mentre que per part de l'exèrcit només diu que "*Nuestras pérdidas han sido proporcionadas á la importancia del combate y se esperan más detalles"*, encara que publica la mort del coronel Almenar i d'un sergent de la Guardia Civil. A més trobem que nombrosos metges i sanitaris havien partit del campament de la Palma i d'Alacant cap a Bocairent. Al dia següent el mateix rotatiu augmenta les baixes carlistes a 300, mentre que publica que la tropa havia patit 21 morts i més de 50 ferits.

El dia 25 "La Iberia" recull que a Xàtiva havien aplegat un capità, un tinent i 63 artillers de la brigada Weyler, i que l'alcalde d'Ontinyent demanava al capità general forces per recollir els carlistes dispersos que marxaven en desbandada. El dia de Sant Esteve és "La Época" la que publica la felicitació del Ministre de Guerra en un

telegrama al capità general de València: "*Espero mas detalles del combate de Bocairente; pero me bastan los trasmitidos por V.E. para felicitar y dar las gracias en nombre del gobierno de la república á la brigada Weyler por su arrojo y por sus brillantes resultados que ha obtenido contra la facción Santés"*, afegint que li fora remesa la relació de servicis per procedir als ascensos oportuns i recompensar els fets heroics degudament justificats. Poc després el Ministre concedeix el grau immediat a tots els generals i caps ferits fins a tinent general, i als soldats ferits se'ls concedeix la creu pensionada amb 30 reals al mes.

El 28 de desembre trobem varies notícies en diferents rotatius. "El Constitucional" publica el nombre de baixes de la brigada Weyler segons el capità general de València: 2 morts i 9 ferits en els Pinars del Racó, i 24 morts i 85 ferits en Camorra. "El Nuevo Municipio" publica que el dia 26 l'alcalde d'Alcoi i el comandant de la Guardia Civil havien eixit cap a Bocairent per visitar els ferits, conèixer de primera mà les necessitats i facilitar els auxilis necessaris. El "Diario Oficial de Avisos de Madrid" diu que les baixes dels carlistes puguen a 500 entre morts i ferits, havent aplegat a València 19 presoners i 14 a Xàtiva. També recull l'aplegada a Alacant de 7 carlistes de la facció Santés capturats pels voluntaris de Sax.

El 31 de desembre "La Esperanza" publica: "*De Bocairente han pedido al gobernador de la provincia que les envíe un médico para asistir á los muchos heridos que allí existen. [...] Bueno será que se atienda con prontitud esta reclamación, pues los médicos de dicha población no pueden prestar todo el servicio, y la salud de los heridos exige toda clase de consideraciones. Los heridos conducidos á Bocairente fueron 113. De estos habían muerto á la fecha del 26, 15, y habían sido trasladados a Játiva y Valencia 26; de modo que quedaban en aquel hospital 76. Otros heridos habían sido llevados a Onteniente" I acaba amb una pregunta: "¿Y qué hace la Cruz Roja?".* I és que a l'època hi va haver una forta polèmica respecte a l'actuació de la mateixa en el conflicte bèl·lic. Encara que les ajudes als combatents continuaven aplegant. Així, el brigadier Golfín havia aconseguit dels carlistes, al entrar a Sagunt, 5.375 pessetes, destinades a socórrer a les vídues, orfes i ferits de l'acció de Bocairent i també a les famílies dels 16 voluntaris afusellats a Betxí pel carliste Cucala.

Per comprovar les diferents versions d'un mateix fet segons qui les publica, tenim l'edició de l'1 de gener de "El Cuartel Real", una mena de butlletí oficial de la causa carlista. Així, referint-se a Santés podem llegir: "*El dia 21 atacó cerca de Bocairente á la vanguardia de la columna del brigadier Weyler compuesta de un batallón de Soria y otro de Albuera, los que fueron destrozados, retirándose en gran desórden. Llegó luego el grueso de la tropa y aquí principió el verdadero combate. Hubo repetidas cargas á la bayoneta en las que sufrió mucho*

el enemigo, que tuvo que abandonar sus posiciones tomadas sucesivamente por nuestros bravos voluntarios. Las pérdidas de los republicanos, segun cartas que tenemos á la vista, se hacen subir á 600. Entre los heridos se encuentran dos jefes y 19 oficiales y 5 de estos muertos. Los batallones que más sufrieron fueron los de Villaviciosa, Soria y Aragón. Nosotros tuvimos 142 bajas, pero fueron recogidos todos los heridos y conducidos á pueblos seguros".

Res a veure amb les 1.000 baixes carlistes que publicava el 4 de gener "El Ampurdanés". Eixe mateix dia al republicà "La Campana de Gràcia" trobem: "*Han assegurat alguns periódichs que després de la brillant acció de Bocairente, molts grupos de la partida de'n Santés corrian pèl país morts de fam. Es impossible. Com además de fam tenían ràbia, és més que segur que's rosegavan los punys*".

Santés i Weyler

Una vegada derrotat en la batalla de Camorra, Santés va fugir cap a la zona de Moixent amb més de 200 ferits. El 23 de desembre de 1873 la facció Santés va destruir a Moixent el pont de Boquilla, un viaducte de 28 metres de llargària en el ferrocarril de Almansa a València i Tarragona. Però no es van accontentar només amb això. I és que "*[...] habiendo sorprendido, en la noche anterior y en la estacion de Mogente, un tren salido de Valencia, arrojaron en aquel abismo [el destrossat pont de Boquilla] dos locomotoras, diez y siete vagones y dos coches, todo lo cual componia el material del tren citado*". Segons el comandant militar d'Albacete, el tren fou sorprès pels carlistes i obligat a retrocedir per recollir més de 200 ferits de l'acció de Bocairent. Però al dia següent el monàrquic "La Esperanza" posa en dubte la veracitat de la notícia: "*¿Y desde cuando los carlistas conducen por el tren sus heridos? ¿No han sido derrotados y dispersos, y andan vagando muertos de hambre por el país? ¿Cómo pueden disponer del tren á la vista, por así decirlo, de sus vencedores?*". A més indica que "La Correspondencia" recull que entre Moixent i la Font de la Figuera s'havia produït un nou xoc entre les forces de Santés i les de Weyler, la qual cosa també posa en dubte, ja que si l'alcalde de la Font de la Figuera demanava forces per recollir els dispersos no s'explica que aquestos s'empenyaren i pogueren prendre part en un nou combat.

El dia 25 de desembre la facció va eixir d'Aiora, després d'assistir a missa a la plaça, amb direcció a Jalance, des d'on es van dirigir a Casas de Ves (Albacete). Allí Santés va publicar un ban imposant pena de mort als individus de la seva partida que no es presentaren. Aquesta disposició la va prendre en passar llista i veure que després de l'acció de Bocairent havien desaparegut 1.836 individus (xifra que dona "Las Provincias"; altres publicacions com "El Menorquin" apunten a que 1.836

era el nombre de soldats que li restaven). De Casas de Ves es va dirigir a Utiel i Xelva, on segons publica "La Correspondencia de España" (9 de gener de 1874) "*[...] Santés ha abandonado la vida de guerrillero [...] y ha desaparecido con sus más allegados amigos*".

Però Santés no havia abandonat la vida guerrillera. Després de formar-li un consell de guerra per la seua desobediència al cap d'estat major, Sr. Arnau, per no haver atacat quan se li va manar, Santés va marxar de Xelva. El 16 de gener conqueria Albacete, a mitjan febrer Tarancón i al mes de març, la facció Santés i la columna Weyler es van trobar de nou en Énguera, on van tindre un xicotet enfrontament.

Poc abans, per decret del 10 de febrer de 1874, el brigadier Weyler, amb només 36 anys, fou promogut a mariscal de camp pel mèrit que va contraure com a cap en l'acció de Bocairent, poc després fou nomenat cap d'estat major general de l'exèrcit del centre, i el 24 d'abril fou nomenat capità general de València, continuant la seua lluita envers els carlistes.

Anys després Weyler reflexionava sobre tot el que va ocórrer a Bocairent, una de les dos ocasions, juntament amb un episodi a Santo Domingo durant la guerra de Cuba (o guerra dels 10 anys), que ell mateix reconeixia com a moments més compromesos de la seua vida militar. Respecte a com va desobeir a Bocairent les ordres del capità general de València, el 18 de febrer de 1918 afirmava en una entrevista al "Heraldo de Madrid": "*Me estimularon tantas cosas... La reputación de Santés, el pensamiento de que una retirada mia era un triunfo suyo, el temor de que mis tropas se desanimasen*". Pensa que va escometre a Santés amb massa precipitació, però eixa mateixa precipitació que li va fer no utilitzar en principi tots els soldats, després el va salvar al proporcionar-li un reforç vital. Qualifica l'acció de molt renyida, i del moment de la càrrega carlista que obligà a retrocedir a les seues forces, recorda que "*Aquellos instantes fueron para mi tan angustiosos, que si no me hubiese dejado el caballo en el pueblo y el revólver en la pistolera de la silla me habría pegado un tiro*" (segons Vañó Silvestre, esta escena se situa en el campanar del Sant Crist, des d'on Weyler seguia la batalla, i assenyala que fou la mà d'un piadós ajudant la que va impedir que Weyler es llevava la vida; en altra ocasió el mateix Weyler assenyala que encara que haguera tingut el revòlver no s'hauria suïcidat per amor als seus soldats).

I segons Weyler fou una bala la que va canviar el curs de la situació, quan al aproximar-se la càrrega dels carlistes a cavall "*[...] una bala hirió en el pecho al coronel carlista y detuvo a sus hombres, y entonces yo disparé a los míos, que penetraron en sus filas como un proyectil*"; com bé afegia, fou també la bravura de l'esquadró de Villaviciosa a les ordres de Pacheco el que va canviar la situació.

Assenyalem per últim el que publicava "La Prensa" el 29 d'octubre de 1930 poc després de la seua mort, en un recull d'anècdotes de la seua vida. Referint-se a l'acció de Bocairent deia Weyler: "*Ataqué á los rebeldes, llevando á cabo la operación contra las órdenes recibidas, que me mandaban permanecer inactivo. Si ese día me ganan el combate, seguramente se me forma Consejo de Guerra y sabe Dios lo que habría podido suceder. Pero como vencí, todo pareció bien y fui felicitado por todos y ascendido a mariscal de campo (general de división). Por cierto que con ese motivo, fué en Valencia el entusiasmo indescriptible. Aún habrá muchos valencianos que lo recuerden*".

Bibliografía

Historia de la Guerra Civil de España entre el partido liberal y el carlista desde el año 1871 al 1876 por un testigo presencial de ella, Despacho: Hernando, Arenal, II, Madrid, 1894.

ALCALÁ, César, *La Tercera Guerra Carlista (1872-1876)*, Grupo Medusa Ediciones, Madrid, 2004.

BOTELLA CARBONELL, Juan (dir.), *La Guerra Civil en España de 1872 a 1876 seguida de la insurrección de la isla de Cuba*, Ed. Librería de Juan Oliveres, Barcelona, 1876.

OYARZUN, Román, *Historia del Carlismo*, Editora Nacional, Madrid, 1945.

SOLER MOLINA, Abel y FERRE PUERTO, Josep-A, *Història de la Vila de Bocairent*, Ajuntament de Bocairent, 2003.

URIGÜEN, Begoña, *Orígenes y evolución de la derecha española: el neocatolicismo*, Centro de Estudios Históricos C.S.I.C., Madrid, 1986.

VAÑÓ SILVESTRE, Francisco, *La acción de Bocairente*, Revista-Programa Moros i Cristians de Bocairent, 1966.

WEYLER, Valeriano, *Memorias de un general*, Ed. Destino, Col. impago mundi Vol.34, Barcelona, 2004.

ARCA. Arxiu de Revistes Catalanes Antiques: <http://www.bnc.cat/digital/arca/index.html>

BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA: <http://www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/>

BIBLIOTECA VIRTUAL DE PRENSA HISTÓRICA: <http://prensahistorica.mcu.es/>

HISPANA. Directorio y recolector de recursos digitales: <http://roai.mcu.es/es/consulta/>